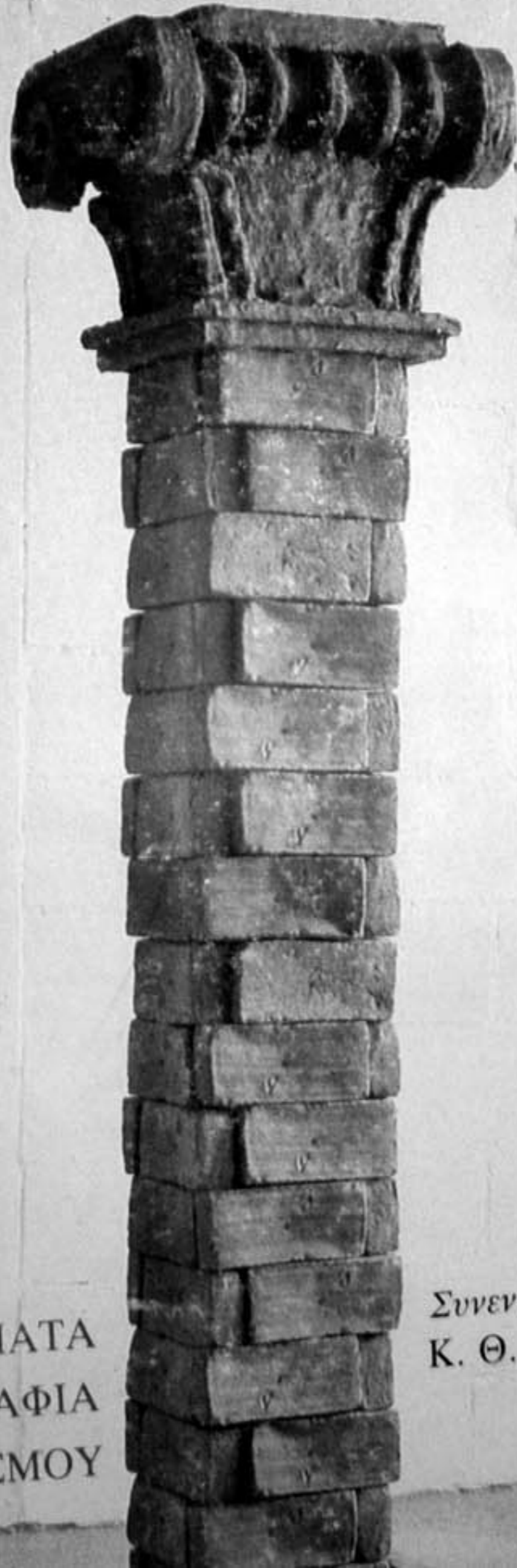

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

18/1/89

ΒΑΣΙΛΕΥΣΤΗΜΙΟ ΚΡΕΤΥΝΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΡΕΥΜΑΤΑ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Συνεντεύξεις
Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ □ ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ

Η ελληνική ιστοριογραφία και το ομογενές κεφάλαιο: Προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας

ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ελληνική ιστοριογραφία, εδώ και αρκετό καιρό, έχει ασχοληθεί με το ζήτημα των οικονομικών λειτουργιών της ομογένειας. Όμως αυτή η πλευρά της ιστορίας της ομογένειας απέχει πολύ από το να θεωρείται ολοκληρωμένη. Θα ήταν ίσως κοινοτοπία να ισχυριστεί κανείς ότι η ιστορία της ομογένειας είναι ένα πρόβλημα εξαιρετικά πολύπλοκο, με πολλές και συχνά αντιφατικές διαστάσεις, αλλά ακόμη και σήμερα είναι ελάχιστες οι ειδικές μελέτες οι οποίες μας δίνουν το στίγμα των λειτουργιών των ελληνικών εμπορικών κοινοτήτων στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Αίγυπτο, τους χώρους όπου κατ' εξοχήν αναδείχτηκε η επιχειρηματική δραστηριότητα των ομογενών. Αντίθετα, έχει επιχειρηθεί η ανάλυση της ομογένειας ως ολότητας, ως ενός φαινομένου, δηλαδή, του οποίου τόσο η σχέση του με το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος όσο και αυτή καθαυτή η λειτουργία του έχουν κάποια ενιαία χαρακτηριστικά. Μια τέτοια προσέγγιση, η οποία χαρακτηρίζει τα πιο σημαντικά έργα της σύγχρονης ιστοριογραφίας, αναγκαστικά στηρίζεται σε υποθέσεις, η τεκμηρίωση των οποίων δεν ήταν πάντα η αρμόζουσα. Πρόθεση αυτού του κειμένου είναι να εξετάσει τις υποθέσεις εκείνες οι οποίες είναι περισσότερο ή λιγότερο αποδεκτές από το σύνολο της ελληνικής ιστοριογραφίας, και να επισημάνει τα κενά και τις απλουστεύσεις οι οποίες απορρέουν, κατά τη γνώμη μας, από την υιοθέτηση των υποθέσεων αυτών.

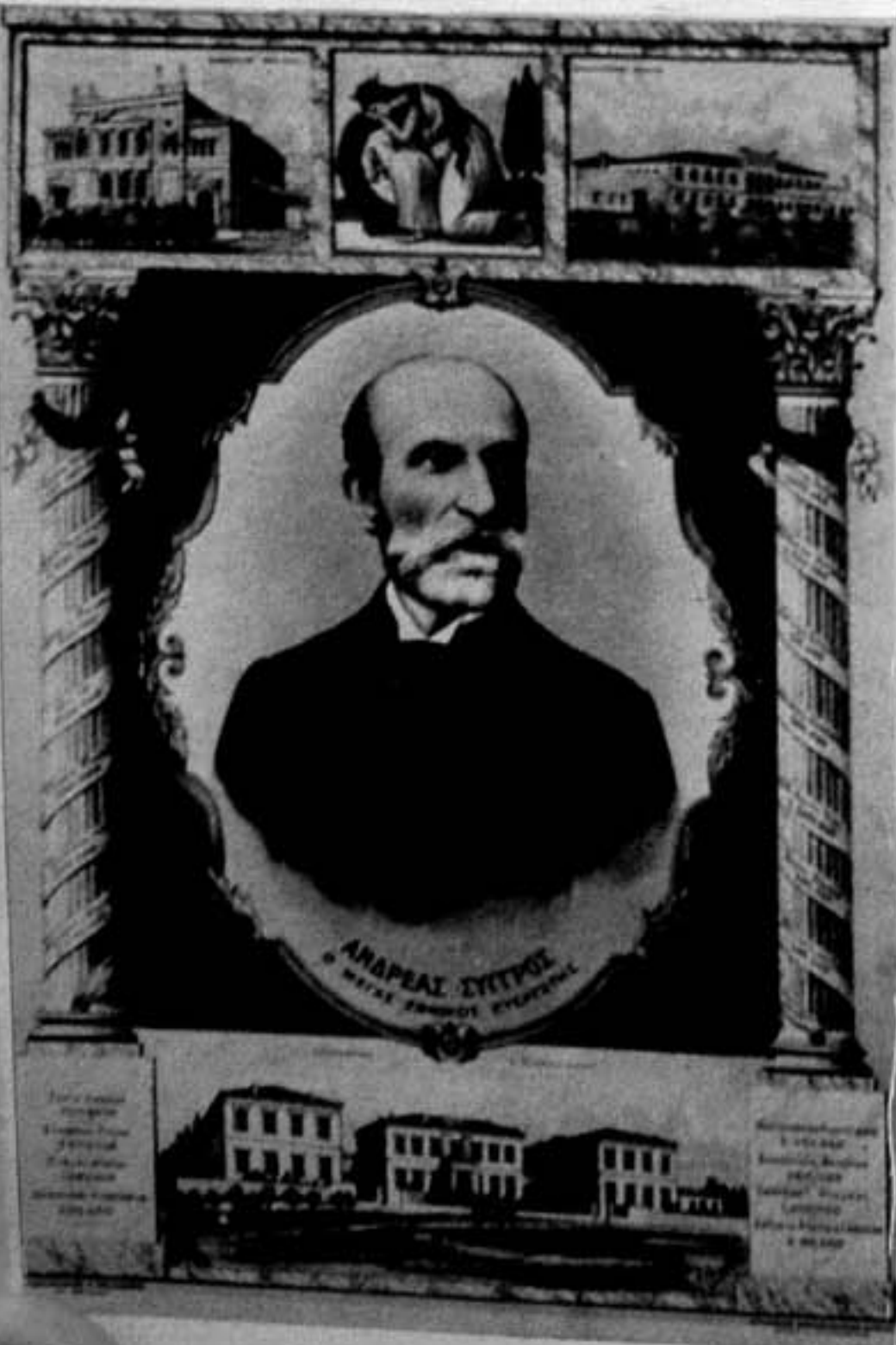
Δεν θα επιχειρήσουμε βέβαια να προτείνουμε ολοκληρωμένες απαντήσεις, κάτι τέτοιο θα ήταν ανέφικτο. Θα προσπαθήσουμε όμως να παρουσιάσουμε ορισμένες προσεγγίσεις και να θέσουμε κάποια ερωτήματα, τα οποία πιθανόν θα συνέβαλαν στην έρευνα. Θα ασχοληθούμε αρχικά με τις, όχι πάντα ολοκληρωμένες, προσπάθειες περιοδολόγησης των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του ελληνικού κεφαλαίου, και μετά θα εξετάσουμε δύο ζητήματα τα οποία μας έχουν απασχολήσει, και συγκεκριμένα τη σχέση των ομογενών κεφαλαίων με το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος καθώς και το χαρακτήρα των κεφαλαίων αυτών. Η ανάλυση θα κινηθεί χρονικά στην περίοδο η οποία ξεκινά από τα τέλη του 18ου αιώνα και φθάνει μέχρι και τον Μεγάλο Πόλεμο.

I

Η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΑΥΞΗΣΗ του ελληνικού εμπορίου στα αρχικά στάδια της ανάπτυξης του αποτελεί κοινό τόπο της ελληνικής ιστοριογραφίας. Οι πρώτες ελληνικές εμπορικές παροικίες εμφανίστηκαν πάνω στους κυριότερους άξονες του εμπορίου, οι οποίοι ξεκινούσαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, διαπερνούσαν τα εδάφη της Αυστρίας και κατέληγαν στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, και το αντίστροφο. Το ελληνικό εμπόριο, που είχε εμφανιστεί αρκετά νωρίς, γνώρισε μια ιδιαίτερη ανάπτυξη στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Η άνθηση αυτή, η οποία ξεπερνούσε κατά πολύ τα πλαίσια τοπικών αγορών, εκφράστηκε με την ενίσχυση, τόσο πληθυσμιακή όσο και οικονομική, των ελληνικών παροικιών καθώς και με τη δημιουργία νέων, και κάλυπτε κέντρα της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης, της Νότιας Ρωσίας, των παραδουνάβιων περιοχών, ιταλικά και γαλλικά λιμάνια, και κυρίως το χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι ελληνικές επιχειρήσεις ασχολήθηκαν με το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο των κυριότερων προϊόντων των περιοχών στις οποίες δρούσαν.¹

Διάφοροι ήταν οι λόγοι οι οποίοι επέτρεψαν στο ελληνικό εμπόριο την άνθηση αυτή. Συχνά, και σωστά, επισημαίνεται η καταλυτική σημασία την οποία είχαν τα διάφορα «προνόμια» τα οποία, σε διαφορετικούς χώρους, απολάμβαναν οι Έλληνες έμποροι. Με τη λέξη αυτή αποδίδεται συνήθως ένας αριθμός διατάξεων, οι οποίες απέρρεαν από συνθήκες και διατάγματα· ειδικές διατάξεις οι οποίες αφορούσαν το εμπόριο συγκεκριμένων λιμανιών, άλλες διατάξεις οι οποίες προστάτευαν, με διάφορους τρόπους, το ελληνικό εμπόριο, τα κίνητρα τα οποία δόθηκαν από τη ρωσική κυβέρνηση για τον αποικισμό της βόρειας ζώνης της Μαύρης Θάλασσας κ.ά. Σε αυτά μπορούν να προστεθούν και τα ιδιαίτερα προνόμια τα οποία απολάμβαναν Έλληνες έμποροι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με την απόκτηση ενός μπερατιού, και τα οποία τους επέτρεπαν την εξάσκησή σχετικά ανεμπόδιστης εμπορίας.²

Αντίστοιχης βαρύτητας θεωρούνται και τα αποτελέσματα των στρατιωτικών συγκρούσεων της εποχής, τα οποία εκτός από τις άλλες συνέπειες σχεδόν πάντα επηρέαζαν και το εμπόριο. Έτσι, οι συνεχείς συγκρούσεις ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη Ρωσία και την

Αυστρία, σε όλο τον 18ο αιώνα, συνέβαλαν αποφασιστικά στο άνοιγμα του εμπορίου τόσο στις παραδουνάβιες περιοχές όσο και στη Μαύρη Θάλασσα. Οι εξελίξεις αυτές μπορούν να χαρακτηριστούν ευνοϊκές, επειδή περιόρισαν τα εμπόδια τα οποία αντιμετώπιζε το ευρωπαϊκό εμπόριο, και συνεπώς διευκόλυναν την ενίσχυση του ελληνικού εμπορίου και της ναυτιλίας. Λίγο αργότερα, οι Ναπολεόντιοι Πόλεμοι, ο ηπειρωτικός αποκλεισμός και η παρακμή του γαλλικού εμπορίου η οποία ακολούθησε, δημιούργησαν κενά, ιδιαίτερα στο μεσογειακό εμπόριο, τα οποία καλύφθηκαν σε σημαντικό βαθμό από το ελληνικό εμπόριο. Με βάση αυτό το πλέγμα προνομίων και ευνοϊκών συγκυριών, το ελληνικό εμπόριο κατόρθωσε να σταθεροποιήσει τη θέση του και να ενισχύσει την κεφαλαιική του βάση.

Την πρώτη αυτή φάση ανάπτυξης του ελληνικού εμπορίου ακολούθησε μια νέα περίοδος, η οποία σηματοδεύτηκε από την εμφάνιση και εδραίωση του ελεύθερου εμπορίου. Παρότι η περίοδος αυτή δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας, από τις άμεσες ή έμμεσες αναφορές, τις οποίες συναντά κανείς στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, μπορεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για μια φάση επιπλέον ενίσχυσης των ελληνικών συμφερόντων.

Η εδραίωση του ελεύθερου εμπορίου, χωρίς να επηρεάσει τις δραστηριότητες των ελληνικών επιχειρήσεων, μετέβαλε τους όρους και τα πλαίσια δράσης τους. Η διευκόλυνση του εμπορίου γενικότερα, και του ελληνικού ειδικότερα, συνέπεσε με την εδραίωση του βιομηχανικού καπιταλισμού και των ανατροπών τις οποίες αυτός θα επέφερε. Η ζήτηση πρώτων υλών και ειδών διατροφής και η εξαγωγή επεξεργασμένων βιομηχανικών προϊόντων ενίσχυσαν σημαντικά τις εμπορικές συναλλαγές, οι οποίες σύντομα έλαβαν μεγάλες διαστάσεις. Όπως σωστά έχει επισημανθεί, το εμπόριο αυτό, το οποίο στηριζόταν στην ανταλλαγή βιομηχανικών προϊόντων με πρώτες ύλες και είδη διατροφής, επρόκειτο να επικρατήσει στις ανταλλαγές ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση.

Οι σημαντικές αλλαγές στο ευρωπαϊκό εμπόριο μοιραία επηρέασαν την οργάνωση του ελληνικού εμπορίου. Η εξέλιξη αυτή, η οποία σπάνια επισημαίνεται από την ελληνική ιστοριογραφία, συνδέεται με δύο, κυρίως, σημεία. Το πρώτο αφορά την υποχώρηση της ιδιαίτερης βαρύτητας των διάφορων προνομίων, και ιδιαίτερα αυτών που απέρρεαν από τα μπεράτια, τα οποία μέχρι τότε είχαν διευκολύνει την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου και τα οποία, στο νέο και πολύ πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον, σταδια-

κά αλλά σταθερά έχασαν τη σημασία τους. Το δεύτερο σημείο αφορά την ενίσχυση της οργάνωσης των ελληνικών επιχειρήσεων με τη σημαντική επέκταση των δικτύων τους, αλλά και τη μεγάλη αύξηση των ευρωπαϊκών τους πιστώσεων, οι

οποίες επέτρεψαν την άνετη χρηματοδότηση των δραστηριοτήτων τους.³

Στις αλλαγές αυτές, οι οποίες επαναπροσδιόρισαν τους όρους δράσης του ελληνικού εμπορίου, ήρθαν να προστεθούν και οι αλλαγές της συγκυρίας που οδήγησαν στη μεγάλη αύξηση της ζήτησης πολλών από τα προϊόντα των Βαλκανίων και της Μέσης Ανατολής, και ενίσχυσαν τους άτυπους εξωστρεφείς τομείς των οικονομιών αυτών. Ο Κριμαϊκός Πόλεμος επηρέασε σημαντικά την εξαγωγή και τις τιμές των σιτηρών, ενώ στο ίδιο διάστημα παρατηρήθηκε μια σημαντική αύξηση της παραγωγής ακατέργαστου μεταξιού, η οποία οφειλόταν στην καταστροφή των γαλλικών κουκουλιών. Λίγο αργότερα, ο Αμερικανικός Εμφύλιος Πόλεμος θα δώσει σημαντική ώθηση στην καλλιέργεια του βαμβακιού στη Μακεδονία, τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο.⁴ Το ελληνικό εμπόριο επωφελήθηκε από τις εξελίξεις αυτές και οι Έλληνες έμποροι ασχολήθηκαν τόσο με την εμπορία όσο και με την καλλιέργεια των εξαγωγίμων προϊόντων.

Μια άλλη, εξίσου σημαντική, συνέπεια της ενίσχυσης του ελληνικού ομογενούς κεφαλαίου, την περίοδο αυτή, ήταν η εκδήλωση επενδυτικού ενδιαφέροντος για άλλους τομείς πέρα από το εμπόριο και τη ναυτιλία. Πρόκειται για την εμφάνιση των ελληνικών τραπεζών, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στο Λονδίνο και την Αίγυπτο. Οι τράπεζες της Πόλης αναμείχθηκαν ενεργά στη

δανειοδότηση της εξυπηρέτησης του οθωμανικού χρέους, την περίοδο αυτή, αποκομίζοντας τεράστια κέρδη. Η συστηματική ενασχόληση των πρώην εμπόρων με τραπεζικές εργασίες και η σταδιακή παραμέληση του εμπορίου αποτέλεσε, κατά τη γνώμη μας, ιδιαίτερα σημαντική εξέλιξη.⁵

Υπογραμμίζουμε όμως ότι η αύξηση των δραστηριοτήτων των ελληνικών επιχειρήσεων, σε μεγάλο βαθμό, φαίνεται ότι οφειλόταν στις διασυνδέσεις τους με το ευρωπαϊκό κεφάλαιο και τις ευρωπαϊκές πιστώσεις. Οι περισσότεροι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι, όπως και οι ελληνικές τράπεζες της Πόλης, συνέδεσαν σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη τους με τις πιστώσεις αυτές και αναπόφευκτα ο περιορισμός τους είχε, συνήθως, σημαντικές επιπτώσεις στις εργασίες τους.

Η περίοδος η οποία ακολούθησε, και η οποία φτάνει μέχρι και την έναρξη του Μεγάλου Πολέμου, σηματοδεύτηκε από τη μεγαλύτερη, μέχρι τότε, διείσδυση ευρωπαϊκών κεφαλαίων στις χώρες της «περιφέρειας». Η περίοδος αυτή ορίζεται συνήθως ως η κατ' εξοχήν φάση παρακμής του ρόλου και των λειτουργιών του ομογενούς κεφαλαίου. Πιστεύουμε ότι μια τέτοια θεώρηση δεν είναι ικανοποιητική, επειδή, κατά την άποψή μας, αδυνατεί να συλλάβει επαρκώς την επέκταση των δραστηριοτήτων και τη δυναμική του ελληνικού κεφαλαίου. Προβάλλεται συνήθως το επιχείρημα ότι η διείσδυση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου στην Ανατολική

καπιταλισμός, τόσο στη διακίνηση όσο και στην παραγωγή αγαθών και πρώτων υλών, πρέπει να άφησαν σημαντικά περιθώρια στο ελληνικό κεφάλαιο σε χώρες όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Αίγυπτος και η Ρουμανία. Τα περιθώρια

οποία σίγουρα δεν μπορούν να αποδοθούν με τον όρο παρακμή.

Αν όμως οι παρατηρήσεις αυτές ισχύουν, κατά τη γνώμη μας, για τις δραστηριότητες του ελληνικού κεφαλαίου στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, δεν φαίνεται να ισχύει το ίδιο και για τις άλλες περιοχές όπου δρούσαν ελληνικές επιχειρήσεις. Χωρίς να υπάρχουν ειδικές μελέτες για την ύστερη αυτή περίοδο, συναντάται συχνά στην ελληνική ιστοριογραφία η διαπίστωση – βασισμένη περισσότερο στη διαίσθηση παρά στην έρευνα – της υποχώρησης των ελληνικών συμφερόντων στη Νότια Ρωσία, την Κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Αν και δεν είμαστε σε θέση να διαπιστώσουμε την ορθότητα αυτής της διαπίστωσης – υπόθεσης κατά τη γνώμη μας –, τείνουμε να πιστέψουμε ότι τα ελληνικά συμφέροντα όντως υποχώρησαν, τουλάχιστον στη Νότια Ρωσία και, εν μέρει, στα Βαλκάνια. Επισημαίνουμε όμως ότι, όσον αφορά τη Νότια Ρωσία, βασίζουμε την υπόθεση αυτή στη γενική κατάσταση του εμπορίου της περιοχής αυτής, όπως τουλάχιστον διαμορφώθηκε μετά την εκδήλωση του αμερικανικού ανταγωνισμού και της πτώσης της τιμής των σιτηρών, παρά σε κάποιες μελέτες γύρω από το ελληνικό εμπόριο στην περιοχή, οι οποίες άλλωστε δεν υπάρχουν. Την ίδια πρόταση, την οποία θα εξετάσουμε και πιο κάτω, μπορούμε να διατυπώσουμε και για κάποια από τα νεοσύστατα βαλκανικά κράτη, ιδιαίτερα για το βουλγαρικό. Χωρίς και σε αυτή την περίπτωση να υπάρχουν οι μελέτες που θα μας επέτρεπαν να διαπιστώσουμε την πορεία του ελληνικού κεφαλαίου στη χώρα αυτή, τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική ακρίβεια το ζημίωμα των ελληνικών συμφερόντων στη Βουλγαρία ως αποτέλεσμα της αντίδρασης του βουλγαρικού εθνικισμού στην ελληνική στάση πάνω στο Μακεδονικό, αντίδραση η οποία οδήγησε, μετά το 1906, σε μαζικές διώξεις και μετανάστευση του ελληνικού στοιχείου.

Έτσι, λοιπόν, οι δραστηριότητες του ελληνικού κεφαλαίου, την περίοδο αυτή, φαίνεται ότι γνώρισαν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου το κεφάλαιο αυτό, έστω και στις νέες συνθήκες που διαμόρφωσε η μαζική εισροή του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, συνέχισε να έχει σημαντικές δραστηριότητες. Αντίθετα, τα ελληνικά συμφέροντα υποχώρησαν σε άλλους χώρους, όπου μέχρι τότε είχαν σημαντική παρουσία, αν και η υποχώρηση αυτή δεν οφείλεται άμεσα στον ευρωπαϊκό ανταγωνισμό.

Πιστεύουμε ότι η διαφορετική πορεία

Μεσόγειο υποβάθμισε ουσιαστικά το ρόλο των ελληνικών επιχειρήσεων.⁶ Όμως αυτό είναι κάτι το οποίο μένει να αποδειχτεί και το οποίο μέχρι τώρα βρίσκεται στο επίπεδο της υπόθεσης. Αν και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε παρά ελάχιστα πράγματα για τις σχέσεις ανάμεσα στο ελληνικό και το ευρωπαϊκό κεφάλαιο, την περίοδο αυτή, δηλαδή για τις μορφές συνεργασίας και ανταγωνισμού Ελλήνων και ξένων κεφαλαιούχων, φαίνεται ότι η εισαγωγή ευρωπαϊκού κεφαλαίου είχε αντιφατικές επιπτώσεις στις δραστηριότητες του ελληνικού κεφαλαίου.

Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει τομείς στους οποίους η διείσδυση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου δημιούργησε έντονα προβλήματα στις ελληνικές επιχειρήσεις. Αναφέρουμε για παράδειγμα τη σημαντική μείωση των βραχυπρόθεσμων δανείων των ελληνικών τραπεζών του Γαλατά στο οθωμανικό δημόσιο, που ήταν η άμεση συνέπεια της σχεδόν αποκλειστικής χρηματοδότησης της Τουρκίας από την Οθωμανική Τράπεζα και τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές μετά τη διευθέτηση του οθωμανικού χρέους και την εγκαθίδρυση του Οργανισμού του Δημόσιου Χρέους, το 1881. Θα ήταν όμως εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι ανάλογες επιπτώσεις υπήρξαν σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων του ελληνικού ομογενούς κεφαλαίου. Οι ισχυροί τις οποίες επέβαλε ο βιομηχανικός

αυτά προσδιορίζονται τόσο από τη σημαντική αύξηση του εμπορίου όσο και από το άνοιγμα νέων τομέων επενδύσεων. Το εξωτερικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την περίοδο 1880-1913, υπερδιπλασιάστηκε. Σε μέσους όρους έφθασε τα 63,4 εκ. Τ.Λ. την περίοδο 1910-13, από 30,3 εκ. Τ.Λ. την περίοδο 1880-83. Στην Αίγυπτο υπήρχε μια αντίστοιχη εξέλιξη. Την ίδια περίοδο, παρατηρήθηκε υπερτριπλασιασμός των εισαγωγών και υπερδιπλασιασμός των εξαγωγών. Παράλληλα, παρατηρήθηκε μια σημαντική αύξηση των επενδύσεων σε τομείς όπως οι σιδηρόδρομοι, τα μεταλλεία, τα δημόσια έργα, τη γεωργία και τη βιομηχανία, τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και στην Αίγυπτο.⁷

Στο στάδιο που βρίσκεται η ιστορική έρευνα στην Ελλάδα, είναι αδύνατον να προσδιορίσει κανείς με ακρίβεια το ρόλο του ομογενούς κεφαλαίου στις διαδικασίες αυτές, καθώς και το μερίδιο το οποίο είχε. Μπορούμε όμως να γνωρίζουμε ότι η παρουσία Ελλήνων κεφαλαιούχων ήταν αισθητή σε όλες αυτές τις δραστηριότητες.⁸ Βέβαια, το γεγονός της παρουσίας αυτής δεν σημαίνει ότι οι ελληνικές επιχειρήσεις έπαψαν να κινούνται στα πλαίσια των πιστωτικών εξαρτήσεων, αντίθετα, οι πιστώσεις τους από την Ευρώπη θα πρέπει να αυξήθηκαν. Καταδεικνύει όμως, κατά τη γνώμη μας, τις δυνατότητες προσαρμογής του ομογενούς κεφαλαίου στις νέες συνθήκες καθώς και τη δυναμική του, φαινόμενα τα

ΕΝΑ ΔΕΥΤΕΡΟ ΘΕΜΑ που θα θέλαμε να θίξουμε αφορά τη σχέση του ομογενούς κεφαλαίου με το ελληνικό κράτος. Πιστεύουμε ότι το θέμα αυτό αποτελεί κλα-

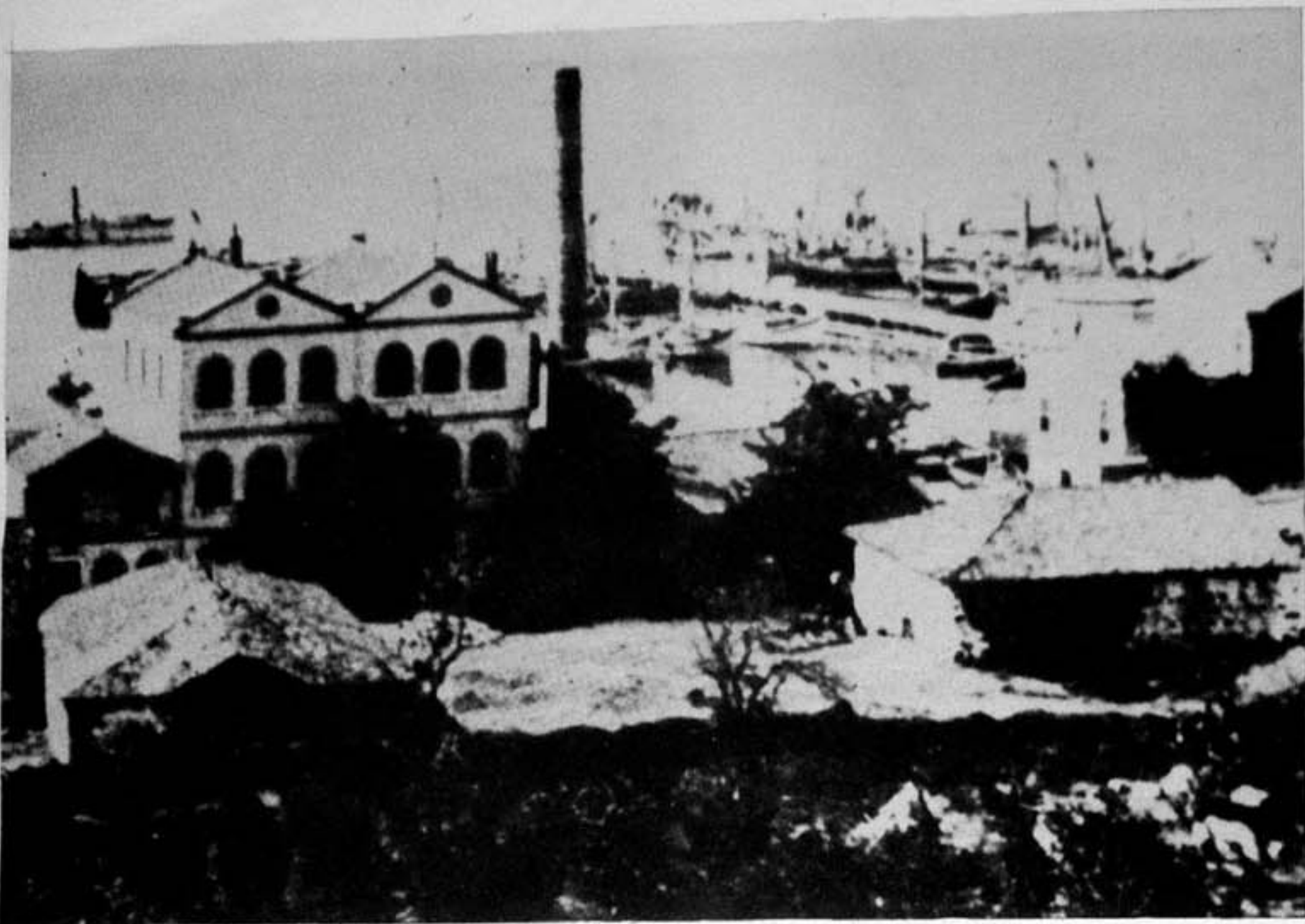
σικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η ελληνική ιστοριογραφία αντιλαμβάνεται την ομογένεια. Το σύνολο σχεδόν της ιστοριογραφίας αυτής επισημαίνει την τάση στροφής των κεφαλαίων της ομογένειας προς την Ελλάδα, γεγονός αναμφισβήτητο. Οι απαρχές μάλιστα αυτής της κίνησης έχουν οριστεί και χρονικά: είναι η δεκαετία του 1870. Η κίνηση αυτή αποδίδεται σε δύο παράγοντες. Ο πρώτος αφορά την ενίσχυση των εθνικιστικών κινήματων, η οποία κατέληξε στην αύξηση των πιέσεων απέναντι στις κοινότητες των Ελλήνων.⁹ Ο δεύτερος αφορά την επίδραση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού. Υποστηρίζεται ότι η μαζική εισροή ευρωπαϊκών κεφαλαίων στις χώρες της «περιφέρειας», διαδικασία η οποία εντάθηκε μετά την εκδήλωση της Μεγάλης Ύφεσης της ευρωπαϊκής οικονομίας, δημιούργησε ανταγωνισμό στο ομογενές κεφάλαιο και επέφερε μείωση των κερδών του. Η Ελλάδα αποτέλεσε τη διέξοδο εκείνη η οποία θα μπορούσε να αναπληρώσει τις απώλειες αυτές.¹⁰ Η ανάλυση αυτή συνδυάζει τη στροφή κεφαλαίων στην Ελλάδα με την παρακμή του ρόλου και των δραστηριοτήτων του ομογενούς κεφαλαίου στις χώρες όπου δρούσε, και θεωρεί ότι η στροφή ήταν το άμεσο αποτέλεσμα αυτής της παρακμής.

Πράγματι, τόσο τα εθνικιστικά κινήματα όσο και η εισαγωγή ευρωπαϊκών κεφαλαίων είναι δύο φαινόμενα που κάνουν αισθητή την παρουσία τους μέσα στη δεκαετία του 1870. Μπορεί όμως ο

συνδυασμός της επίδρασης των δύο αυτών παραγόντων να προσφέρει μια ικανοποιητική απάντηση στο ζήτημα της στροφής των ομογενών κεφαλαίων στην Ελλάδα; Η ανάπτυξη εθνικιστικών κινήματων, ως παράγοντας που επηρέασε τη θέση του ελληνικού κεφαλαίου, είναι ένα ζήτημα το οποίο πρέπει να αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη προσοχή. Είναι δύσκολο να αρνηθεί κανείς τον καταλυτικό ρόλο που έπαιξε η τα εθνικιστικά κινήματα στον μακρύ ιστορικό χρόνο. Η εκρίζωση των συμφερόντων του ελληνικού κεφαλαίου, τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και στην Αίγυπτο, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην επίδραση αυτών των κινήματων. Όμως δεν νομίζουμε ότι ο παράγοντας αυτός, στην περίοδο μέχρι και πριν τον Μεγάλο Πόλεμο, είχε ιδιαίτερη βαρύτητα για το ελληνικό κεφάλαιο. Ο λόγος είναι αρκετά απλός. Στις περιπτώσεις όπου η ενίσχυση των εθνικιστικών πιέσεων θα μπορούσε να επηρεάσει τη θέση του ομογενούς κεφαλαίου, το τελευταίο ήταν ανίσχυρο. Αναφερόμαστε κυρίως στα βαλκανικά εθνικά κράτη, και ιδιαίτερα στη Βουλγαρία, τα οποία ιδρύθηκαν μετά το Συνέδριο του Βερολίνου. Αντίθετα, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και στην Αίγυπτο, η ισχυρή παρουσία του ελληνικού κεφαλαίου δεν απειλήθηκε σοβαρά κατά το διάστημα αυτό. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η πρώτη σύγκρουση του ελληνικού κεφαλαίου με τον αναπτυσσόμενο τουρκικό εθνικισμό παρατηρήθηκε μόλις την

τημάτων του ελληνικού ομογενούς κεφαλαίου δημιουργεί σημαντικά προβλήματα στην περιοδολόγηση εκείνη η οποία προτάσσει την υπόθεση της παρακμής των δραστηριοτήτων και του ρόλου του ομογενούς κεφαλαίου στην ύστερη αυτή περίοδο. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί αμέσως στο ερώτημα κατά πόσον είναι δυνατή μια περιοδολόγηση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του ελληνικού κεφαλαίου, στο βαθμό που παρατηρείται μια τέτοια διαφοροποίηση. Αν η περίοδος η οποία φτάνει μέχρι και το 1870, και η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως η κατ' εξοχήν φάση σχεδόν απροβλεπτικής ανάπτυξης των δραστηριοτήτων αυτών, παρουσιάζει χαρακτηριστικά τα οποία, με λίγες εξαιρέσεις, ισχύουν για το σύνολο του ομογενούς κεφαλαίου, η περίοδος που ακολουθεί παρουσιάζει αποκλίσεις στην πορεία των διαφόρων τμημάτων της ομογένειας. Εμείς δεν θα επιχειρήσουμε να προτείνουμε μια συγκεκριμένη απάντηση στο ερώτημα αυτό. Θα επισημάνουμε όμως ότι η διαφοροποίηση αυτή δεν ήταν άσχετη με την ενίσχυση της τάσης ενσωμάτωσης των «περιφερειακών» οικονομιών στον νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας και με τις αντιφάσεις που εμπεριείχε η διαδικασία αυτή. Κατά τη γνώμη μας, όμως, μια ανάλυση των δραστηριοτήτων του ελληνικού ομογενούς κεφαλαίου, στην ύστερη αυτή περίοδο, θα χρειαστεί να απομακρυνθεί από τη θεώρησή του ως ομοιογενούς φαινομένου, το οποίο όταν εκπλήρωσε το ρόλο του, οδηγήθηκε στην παρακμή. Επιπλέον, θα χρειαστεί να εξεταστούν οι διαφορετικές πορείες τμημάτων του ελληνικού κεφαλαίου σε άμεση συνάρτηση με τις οικονομίες των χωρών στις οποίες δρούσαν, οικονομίες που, στο τελευταίο τέταρτο του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, δέχτηκαν σημαντικές επιδράσεις από πολλούς παράγοντες. Στο πλαίσιο αυτό, θα χρειαστεί να ελεγχθούν οι βεβαιότητες που αφορούν τις δραστηριότητες του ελληνικού κεφαλαίου και οι οποίες στηρίζονται σε μια μάλλον μηχανιστική χρήση κατηγοριών, όπως η διείσδυση των ευρωπαϊκών κεφαλαίων, η επέκταση των βιομηχανικών οικονομιών, το πέρασμα του καπιταλισμού στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο, η επίδραση της αποικιοκρατίας κ.λπ. Μια νέα θεώρηση θα επέτρεπε την επανεκτίμηση της πορείας του ελληνικού κεφαλαίου, κατά την περίοδο αυτή, και τη διερεύνηση των σχέσεων που διαμορφώθηκαν μέσα στις τάξεις του. Κατ' αυτό τον τρόπο, θα ήταν δυνατόν να προσδιοριστούν με μεγαλύτερη ακρίβεια πλευρές της πολιτικής/στρατηγικής του, και ιδιαίτερα η δυνατότητα και οι μορφές προσαρμογής του ομογενούς κεφαλαίου — ή μη — στις νέες συνθήκες.

τάλληλη προσαρμοστικότητα στις συνθήκες που δημιουργούσε η διείδυση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού. Δεν είναι πρόθεση του κειμένου αυτού να εξετάσει το ζήτημα αυτό. Θα ασχοληθούμε όμως με μία πλευρά του: Σε ποιο βαθμό το εν-

περίοδο 1909-11, με αφορμή το ζήτημα της Κρήτης,¹¹ ενώ στην Αίγυπτο η αντίθεση αυτή εμφανίστηκε πολύ αργότερα. Η αιτιολόγηση της στροφής των ομογενών κεφαλαίων στην Ελλάδα, τόσο τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1870 όσο και αργότερα, με βάση την υπόθεση αυτή, δεν είναι, λοιπόν, ούτε επαρκής ούτε πειστική.

Θα χρειαστεί να ασχοληθούμε περισσότερο με τον δεύτερο παράγοντα, ο οποίος θεωρείται υπεύθυνος για την εξάσκηση ανάλογων πιέσεων στο ελληνικό κεφάλαιο, δηλαδή με την εισαγωγή ευρωπαϊκών κεφαλαίων. Δεν μπορούμε εδώ να εξετάσουμε κατά πόσο και σε ποιο βαθμό η διείδυση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού, στις χώρες όπου είχε προσβάσεις το ελληνικό κεφάλαιο, επηρέασε τα κέρδη των ελληνικών επιχειρήσεων. Μια τέτοια υπόθεση, παρότι πρέπει εν μέρει να ευσταθεί, δεν φαίνεται να αποτελεί επαρκή εξήγηση για τη διεξαγωγή επενδύσεων του ομογενούς κεφαλαίου στην Ελλάδα. Έχουμε ήδη επισημάνει ότι η διείδυση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου δεν κατέληξε στον περιορισμό της δράσης του ελληνικού κεφαλαίου, τονίζοντας ταυτόχρονα ότι η σύνδεση του τελευταίου με τις ευρωπαϊκές πιστώσεις ήταν ήδη στενή, τουλάχιστον από τα μέσα του 19ου αιώνα.

Με δεδομένο, λοιπόν, το γεγονός ότι το ελληνικό κεφάλαιο συνέχισε να δρα αποτελεσματικά, θα πρέπει να υποθέσει κανείς ότι το τελευταίο επέδειξε την κα-

διαφέρων ορισμένων ομογενών για την ελληνική οικονομία, ενδιαφέρον που πρωτοεκδηλώθηκε στις αρχές του 1870, συνδέεται με την εισαγωγή του ευρωπαϊκού κεφαλαίου. Είναι δυνατόν η Ελλάδα να επιλέχτηκε ως ο χώρος που θα μπορούσε να φιλοξενήσει τα ομογενή κεφάλαια, τα οποία αναγκάζονταν να απομακρυνθούν λόγω του ανταγωνισμού; Μια καταφατική απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα προϋπέθετε τη διαπίστωση ότι τις πιθανές απώλειες από τις επενδύσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Αίγυπτο ήταν δυνατόν να αντισταθμίσουν επενδύσεις και κέρδη στην Ελλάδα. Είμαστε εξαιρετικά επιφυλακτικοί στην υιοθέτηση αυτής της άποψης.

Η δημιουργία του ελληνικού κράτους δεν άλλαξε στο ελάχιστο τον προσανατολισμό των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του ομογενούς κεφαλαίου.¹² Το κράτος αυτό, παρότι σταδιακά απέκτησε ιδιαίτερο βάρος ως το εθνικό κέντρο του ελληνισμού, δεν αποτέλεσε και χώρο επενδύσεων. Ενδιαφέρον για επενδύσεις εκδηλώθηκε μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1870, όταν, με πρωτοβουλία κυρίως ομογενών κεφαλαιούχων της Πόλης, δημιουργήθηκαν ανώνυμες εταιρείες, τράπεζες, μεταλλεία, σιδηροδρομικές επιχειρήσεις κ.ά.¹³ Αντίθετα, οι ομογενείς κεφαλαιούχοι ελάχιστη σημασία έδωσαν στα ελληνικά χρεόγραφα των εσωτερικών δανείων της περιόδου 1862-1876, επειδή οι τίτλοι αυτοί, λόγω του αποκλεισμού του ελληνικού δημοσίου από

τις αγορές της Ευρώπης, δεν αντιπροσώπευαν εύκολα μετατρέψιμες αξίες και για αυτόν το λόγο ήταν άχρηστοι στους κεφαλαιούχους αυτούς.¹⁴ Οι επενδύσεις όμως στην Ελλάδα δεν μπορούν να θεωρηθούν αποτέλεσμα του ευρωπαϊκού ανταγωνισμού. Αντίθετα, συνδέονται αποκλειστικά με την επενδυτική έξαρση που παρατηρήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, την περίοδο 1871-73, και ήταν μέρος της μεγάλης επέκτασης των τραπεζικών, ιδίως, εργασιών στην οθωμανική πρωτεύουσα. Τόσο από την άποψη της απασχόλησης κεφαλαίων όσο και από την άποψη της βαρύτητάς τους, οι επενδύσεις των ελληνικών τραπεζών της Πόλης στην Ελλάδα, την περίοδο αυτή, αποτέλεσαν ένα μικρό κλάσμα του ενεργητικού τους. Όταν η κρίση της Βιέννης, την άνοιξη του 1873, και η αισθητή μείωση του αξιόχρεου του οθωμανικού κράτους δημιούργησαν προβλήματα στη χρηματαγορά της Πόλης, τα επενδυτικά σχέδια για την Ελλάδα μοιραία εξασθένησαν.¹⁵

Το ενδιαφέρον των ομογενών κεφαλαιούχων για την ελλαδική οικονομία αναζωπυρώθηκε μόνο προς το τέλος της δεκαετίας του 1870. Η διευθέτηση του ελληνικού χρέους άνοιξε ένα σημαντικό κανάλι επενδύσεων και οι ομογενείς ήταν οι πρώτοι οι οποίοι επωφελήθηκαν. Παράλληλα με τη σύνδεση της χώρας με τα δυτικά χρηματιστήρια, εμφανίστηκαν και πολλά επενδυτικά σχέδια, που αφορούσαν σιδηρόδρομους, μεταλλεία και δημόσια έργα.¹⁶ Στα περισσότερα από τα σχέδια αυτά οι ομογενείς είχαν την πρωτοβουλία. Θα μπορούσε όμως κανείς να ισχυριστεί ότι η συμμετοχή ομογενών κεφαλαίων στις επενδύσεις αυτές έγινε για να αναπληρωθούν οι απώλειες από τον ανταγωνισμό με τα ευρωπαϊκά κεφάλαια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή την Αίγυπτο;¹⁷ Πιστεύουμε πως όχι. Αναμφίβολα, την περίοδο 1880-1914, το ενδιαφέρον των ομογενών για την ελληνική οικονομία είναι περισσότερο έντονο και σταθερό. Η δική μας υπόθεση, όμως, δεν αποδέχεται ότι η Ελλάδα επιλέχτηκε ως ο κατ'εξοχήν χώρος όπου μπορούσαν να δράσουν ανενόχλητα τα ομογενή κεφάλαια. Την περίοδο αυτή, διαπιστώνεται μια σημαντική τάση επέκτασης των εργασιών του ελληνικού ομογενούς κεφαλαίου και μια διαφοροποιημένη, σε σχέση με το παρελθόν, επενδυτική πολιτική. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής, η οποία δεν είναι άσχετη με το θέμα της προσαρμοστικότητας του ομογενούς κεφαλαίου στις νέες συνθήκες, είναι η συστηματική ενασχόληση με νέους τομείς επενδύσεων, καθώς και η, όσο το δυνατόν, μεγαλύτερη γεωγραφική επέκταση των εργασιών. Δεν είναι τυχαίο που οι ελληνικές τράπεζες της Πόλης δεν περιορίζουν τις χρηματοδοτήσεις τους στην Οθωμανική Αυτο-

κρατορία ή την Αίγυπτο και την Ελλάδα, αλλά συμμετέχουν ενεργά στη δανειοδότηση μέχρι και λατινοαμερικανικών κυβερνήσεων.¹⁸

Τείνουμε να πιστέψουμε, λοιπόν, ότι οι επενδύσεις των ομογενών στην Ελλάδα, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ήταν μέρος αυτής της «διεθνοποιημένης» λειτουργίας του ελληνικού κεφαλαίου και δεν φαίνεται να ήρθαν σε αντιδιαστολή με το μοντέλο επενδύσεων σε μεγάλη κλίμακα, που είχε επιλέξει το ομογενές κεφάλαιο. Βέβαια, η υπόθεση αυτή δεν αποκλείει περιπτώσεις οριστικής μεταφοράς κεφαλαίων και μόνιμης εγκατάστασης στην Ελλάδα. Παρότι τέτοιες περιπτώσεις —καταγραφή των οποίων δεν υπάρχει— δεν θα έπρεπε να αποκλειστούν, δεν πιστεύουμε ότι δίνουν το στίγμα των κυρίαρχων τάσεων ανάμεσα στον επιχειρηματικό κόσμο της ομογένειας.¹⁹

III

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΣΥΝΟΛΟ ζητημάτων το οποίο θα μας απασχολήσει αφορά το χαρακτήρα των οικονομικών λειτουργιών της ομογένειας. Στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία η ομογένεια θεωρείται, συνήθως, ως ένα ενδιάμεσο στρώμα, του οποίου η ανάλυση του χαρακτήρα ξεκινά αλλά και εξαντλείται στις μεταπρατικές λειτουργίες του. Εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, στη σύγχρονη ιστοριογραφία²⁰ το ελληνικό ομογενές κεφάλαιο θεωρείται ότι αποτέλεσε τον κρίκο ανάμεσα στις βιομηχανικές οικονομίες της Ευρώπης και στις χώρες της περιφέρειας, και ότι συνέβαλε στην υποταγή των τελευταίων στις πρώτες.²¹ Ο μεταπρατισμός, λοιπόν, συνυπεύθυνος για την καθυστέρηση και υπανάπτυξη των περιφερειακών οικονομιών, αναγορεύτηκε ως η κύρια πλευρά της δραστηριότητας του ομογενούς κεφαλαίου και, επιπλέον, θεωρήθηκε ως υπεύθυνος για τη σφυρηλάτηση σχέσεων εξάρτησης με τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό.

Πράγματι, μια από τις βασικότερες οικονομικές λειτουργίες της ομογένειας, και για ένα μεγάλο διάστημα η μοναδική, αφορούσε την ανταλλαγή προϊόντων ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή. Η λειτουργία του εμπορίου-ενδιάμεσου ήταν κομβικό σημείο στην ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου και αποτέλεσε τη βάση της συσσώρευσης κεφαλαίου. Πιστεύουμε όμως ότι η έννοια του μεταπρατισμού δεν μπορεί να εκφράσει επαρκώς την πολυπλοκότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων της ομογένειας. Καταρχάς η έννοια της ανταλλαγής ενυπάρχει σε όλες τις οικονομικές συναλλαγές, αλλά το πρόβλημα δεν βρίσκεται εκεί. Οι φάσεις ανάπτυξης του ελληνικού εμπορίου, το πέρασμα από τον υπάλληλο ευρωπαϊκού

οίκου, ο οποίος διαμεσολαβούσε ανάμεσα στον ντόπιο παραγωγό και τον Ευρωπαϊκό έμπορο, από τον καραβοκύρη έμπορο και εφοπλιστή, ο οποίος έκανε εμπόριο με προμήθεια, στον αυτόνομο έμπορο, ο οποίος έκανε εμπόριο για λογαρια-

σμό του σε μεγάλη γεωγραφική κλίμακα έχοντας το δικό του εμπορικό δίκτυο και τα δικά του, έστω και ανεπαρκή, κεφάλαια, δεν μπορούν να αποδοθούν με τον όρο μεταπρατισμός. Πολύ περισσότερο, δεν μπορεί να εκφραστεί με τον όρο αυτό το πέρασμα από το εμπόριο στις τραπεζικές εργασίες και αργότερα στις άμεσες επενδύσεις. Οπωσδήποτε, οι τελευταίες αυτές διεργασίες ούτε αφορούσαν το σύνολο του ομογενούς κεφαλαίου ούτε εκδηλώθηκαν σε όλο τον γεωγραφικό χώρο στον οποίο έδρασε αυτό, στον μακρύ ιστορικό χρόνο. Έχουν εντοπιστεί, όμως, και είναι αναγκαίο να εξεταστούν και να τους δοθεί η ανάλογη βαρύτητα.

Επιπλέον, με τη χρήση του όρου μεταπρατισμός αποδίδει συνήθως κανείς την κατηγορία ότι οι Έλληνες κεφαλαιούχοι, σε όλη την περίοδο της δράσης τους, αποδέχτηκαν και διευκόλυναν τη διείσδυση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού. Η κατηγορία αυτή απορρέει από τη στενή σχέση του ομογενούς κεφαλαίου με τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό, σχέση η οποία στον μακρύ ιστορικό χρόνο είχε πολλές πλευρές. Αυτή η υπόθεση όμως, πέρα από τον γενικευμένο και αφοριστικό χαρακτήρα της, χάνει από το οπτικό της πεδίο τόσο τη δυναμική του ευρωπαϊκού καπιταλισμού και τις ανατροπές τις οποίες επέφερε, όσο και τη δυναμική και προσαρμοστικότητα του ελληνικού κεφαλαίου στις συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες: κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη δραστηριοτήτων οι οποίες ξε-

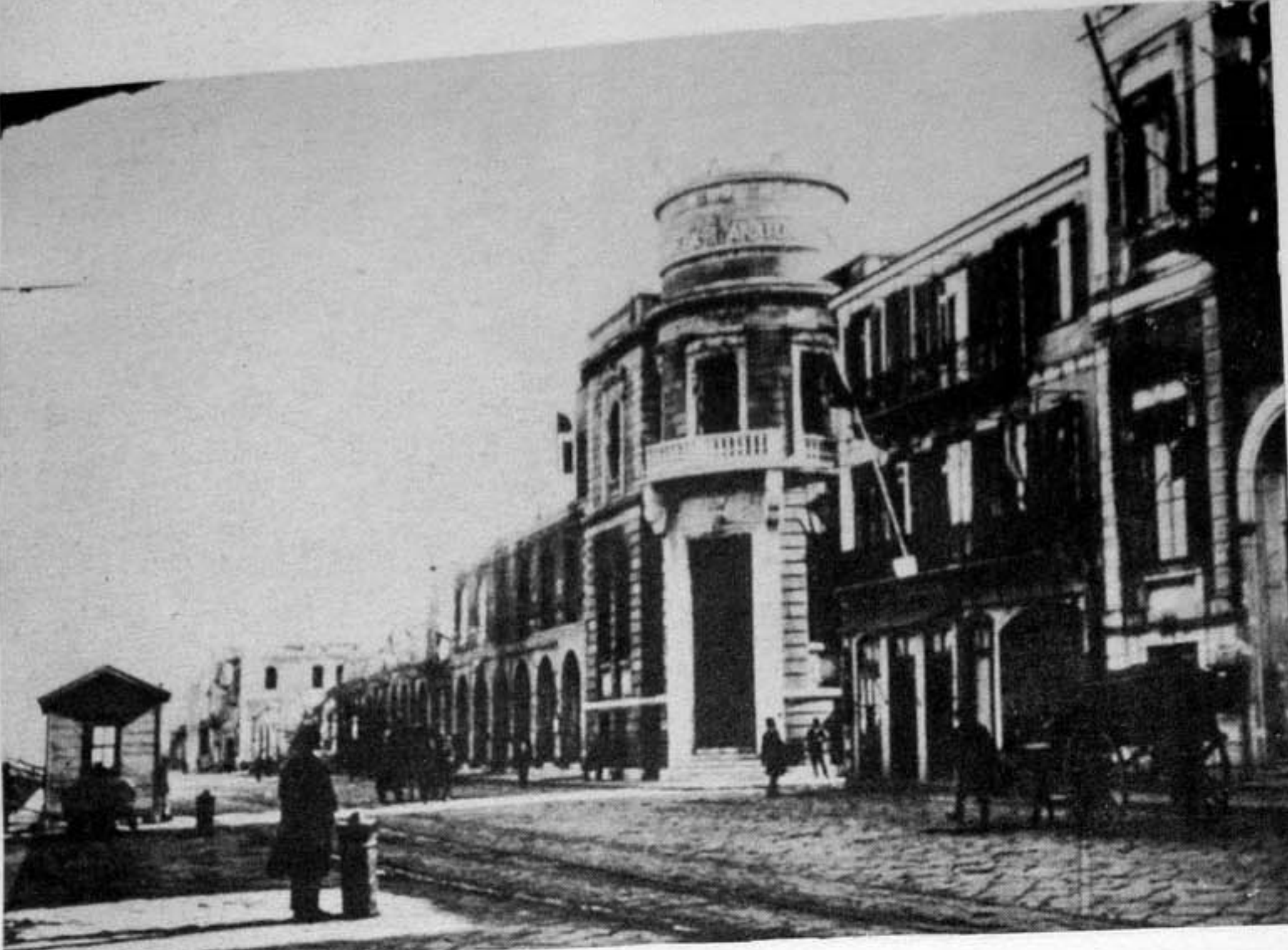
φευγουν κατά πολύ από τη στατική εικόνα του ενδιάμεσου. Έτσι, στην ελληνική ιστοριογραφία, η σύνδεση του ελληνικού με το ευρωπαϊκό κεφάλαιο χρησιμοποιείται, σχεδόν αποκλειστικά, για να καταδειχτεί η εξάρτηση του πρώτου από το δεύτερο, υπόθεση η οποία, εκτός του ότι μένει να αποδειχτεί, περιορίζει, κατά τη γνώμη μας, την ιστορική ανάλυση σε μια μονόδρομη και μηχανιστική αφήγηση.²²

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο ανάλυσης, οι δραστηριότητες του ομογενούς κεφαλαίου αναγκαστικά υποβαθμίζονται. Βεβαίως, είναι αδύνατον να αντιληφθεί κανείς τις δραστηριότητες αυτές έξω από το διεθνές πλαίσιο και τις συγκυρίες στις οποίες διαμορφώθηκαν. Αλλά είναι και εξαιρετικά επισφαλές, αν όχι και άγονο, να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι η ενασχόληση του ομογενούς κεφαλαίου με το διεθνές εμπόριο, η υιοθέτηση όλων των εργαλείων του δυτικού καπιταλισμού και η συνεργασία του με το ευρωπαϊκό κεφάλαιο αποτελούν δείγματα «εξάρτησης». Η αποδοχή αυτής της άποψης μοιραία υποβαθμίζει τον ίδιο τον διεθνικό χαρακτήρα του καπιταλισμού καθώς και τις αλληλεξαρτήσεις, αντιθέσεις και ασυνέχειες που τον χαρακτηρίζουν. Ας μην ξεχνάμε, επιπλέον, ότι το να αρνηθεί μια ελληνική επιχείρηση —ή και το ομογενές κεφάλαιο στο σύνολό του— να συνεργαστεί με Ευρωπαίους κεφαλαιούχους, ή να σταματήσει να δανείζεται από τις ευρωπαϊκές τράπεζες, θα ήταν σαν να αναιρούσε

βιομηχανικής ανάπτυξης στις χώρες της «περιφέρειας» και, τελικά, στην υποταγή τους στον βιομηχανικό καπιταλισμό. Το ομογενές κεφάλαιο συνέβαλε σε αυτή την εξέλιξη, τόσο γιατί αγνόησε τις βιομηχανικές επενδύσεις όσο και γιατί α-

ρίοδο, το 70%.²⁶ Έστω και εάν οι υπολογισμοί αυτοί δεν ανταποκρίνονται απόλυτα στην πραγματικότητα, δίνουν, ωστόσο, μια εικόνα που είναι δύσκολο να αγνοήσει κανείς. Υπάρχουν βέβαια πολλά προβλήματα γύρω από τα ζητήματα αυτά, που συνδέονται με τη φύση των βιομηχανικών αυτών καταστημάτων, τη σχέση τους με την εσωτερική αγορά και τις εξαγωγές, το μέγεθός τους, την τεχνολογία που χρησιμοποιούσαν και άλλα. Επιπλέον, δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε για τη σχέση τους με το ελληνικό τραπεζικό κεφάλαιο.²⁷ Στην Ελλάδα η σχέση αυτή ήταν μάλλον αρνητική, αφού οι τράπεζες που ασχολήθηκαν με τη βιομηχανική πίστη είχαν αρνητικά αποτελέσματα.²⁸ Παρά την ύπαρξη αυτών των προβλημάτων, όμως, νομίζουμε ότι θα έπρεπε να επανεξεταστεί η επενδυτική πολιτική του ομογενούς κεφαλαίου. Μια τέτοια επανεξέταση θα επέβαλε όχι μόνο τη μελέτη της συμμετοχής του ελληνικού κεφαλαίου σε νέους τομείς επενδύσεων, αλλά και την παράλληλη μελέτη της αλλαγής των οικονομικών νοοτροπιών των ομογενών κεφαλαιούχων γύρω από τα ζητήματα αυτά.

ΤΑ ΣΗΜΕΙΑ στα οποία επικεντρώθηκε η προσοχή αυτού του κειμένου δεν επιλέχθηκαν τυχαία. Εκτός από τις ανεπάρκειες των αναλύσεων τις οποίες εκθέσαμε, η επιλογή των σημείων αυτών έγινε αποκλειστικά με γνώμονα το γεγονός ότι μέχρι σήμερα αυτά έχουν λειτουργήσει περισσότερο ως ιστορικές βεβαιότητες παρά ως υποθέσεις για έρευνα. Χωρίς να παραγνωρίζει κανείς τις συνθήκες και την περίοδο όπου «κατασκευάστηκαν» οι βεβαιότητες αυτές, χωρίς να υπάρχει η απαιτούμενη τεκμηρίωση, πιστεύουμε ότι χρειάζεται πλέον μια συνολική και σε βάθος αναθεώρησή τους. Παράλληλα, θα πρέπει να επιχειρηθεί μια νέα θεώρηση σχετικά με τις λειτουργίες και το χαρακτήρα του ομογενούς κεφαλαίου. Η θεώρηση αυτή θα πρέπει να αναγνωρίζει το ρόλο του ελληνικού κεφαλαίου στην επέκταση του νέου καταμερισμού εργασίας, τον οποίο επέβαλε ο βιομηχανικός καπιταλισμός, και παράλληλα να εντοπίζει την ανάπτυξη, αλλά και τις αντιφάσεις στη δραστηριότητα, του ελληνικού κεφαλαίου, οι οποίες προήλθαν από τη διαδικασία αυτή. Όμως, για να γίνει μια περισσότερο ολοκληρωμένη προσέγγιση, θα χρειαστεί να απομακρυνθεί κανείς από την έννοια του μεταπρατισμού και να επεξεργαστεί τη θέση του ελληνικού κεφαλαίου κατά τη διαδικασία επέκτασης του δυτικού καπιταλισμού, αλλά και τη θέση του κατά την εμφάνιση καπιταλιστικών σχέσεων στις χώρες όπου δρούσε, με όρους σχετικής αυτονομίας του ελληνικού απέναντι στο ευρωπαϊκό κεφάλαιο. □

τους όρους λειτουργίας της. Αυτή η διάσταση, αν και υποδηλώνει τη στενή σχέση του ομογενούς με το ευρωπαϊκό κεφάλαιο, δεν αναιρεί τη σχετική αυτονομία της λειτουργίας του κεφαλαίου αυτού, η οποία σε μεγάλο βαθμό καθορίστηκε και διαμορφώθηκε στα πλαίσια μιας όλο και περισσότερο διεθνοποιημένης καπιταλιστικής αγοράς, κάτι που δεν ίσχυε βέβαια μόνο για τις ελληνικές επιχειρήσεις. Στενά συνδεδεμένη με τη σχέση του ομογενούς κεφαλαίου με τη Δύση είναι και η σχέση του με την εκβιομηχάνιση. Η κυρίαρχη θεώρηση της ομογένειας ως στρώματος μεταπρατικού στηρίζεται στον «μη παραγωγικό» χαρακτήρα του. Η ανάδειξη του εμπορίου ως της κυριότερης οικονομικής δραστηριότητας του ελληνικού κεφαλαίου και η καθυστέρηση επενδύσεων σε άλλους τομείς, γεγονός το οποίο συνήθως παρερμηνεύεται, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το ελληνικό κεφάλαιο ήταν μη παραγωγικό από τη φύση του και, συνεπώς, δεν ενδιαφερόταν για άμεσες, και ιδιαίτερα για βιομηχανικές, επενδύσεις.²³ Σύμφωνα με μια ευρέως διαδεδομένη άποψη, η αδιαφορία αυτή, ή η καθυστερημένη εκδήλωση ενδιαφέροντος, χρεώθηκαν στην «παραδοσιακή ιδεολογία» της ομογένειας, ή στην «κερδοσκοπική της τάση»,²⁴ πλευρές οι οποίες καθιστούσαν, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, τη συνάντηση του ομογενούς κεφαλαίου με τη βιομηχανία μάλλον απίθανη. Το αποτέλεσμα αυτής της αδιαφορίας οδήγησε στην καθυστέρηση της

σχολήθηκε ιδιαίτερα με την εισαγωγή των βιομηχανικών προϊόντων της Δύσης στις χώρες αυτές. Πράγματι, μπορεί κανείς να αποδεχτεί ότι η ίδια η διαδικασία ανάπτυξης του ελληνικού κεφαλαίου, του επέβαλε μια πολιτική επενδύσεων η οποία χαρακτηριζόταν από δυσπιστία απέναντι στις επενδύσεις που δεν μπορούσαν να αποφέρουν ορισμένα βραχυπρόθεσμα ή μεσοπρόθεσμα αποτελέσματα. Οι περισσότερες επιχειρήσεις έμαθαν να εργάζονται με σχετικά μικρά κεφάλαια, η χρήση των οποίων έπρεπε να είναι η καλύτερη δυνατή. Οι τομείς που εμπειρείχαν μεγάλο ρίσκο συνήθως αποφεύγονταν. Αναπόφευκτα, λοιπόν, διαμορφώθηκε μια συνείδηση στους Έλληνες επιχειρηματίες η οποία δεν ενθάρρυνε τις μακροχρόνιες επενδύσεις, ιδιαίτερα τις βιομηχανικές. Πιστεύουμε όμως ότι, παρότι αυτή η αντίληψη σίγουρα χαρακτήρισε για πολλά χρόνια τις διαθέσεις των ομογενών κεφαλαιούχων, αργότερα μεταβλήθηκε. Διαφορετικά δεν μπορεί να εξηγηθεί η άρμεψη του ομογενούς κεφαλαίου τόσο σε άμεσες όσο και βιομηχανικές επενδύσεις. Αναφερόμαστε πάλι στην περίοδο 1880-1914, όταν παρατηρήθηκε μια αισθητή επενδυτική στροφή προς τους τομείς που αναφέραμε. Το 1912, για παράδειγμα, το 49% του συνόλου των βιομηχανικών επιχειρήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανήκε στο ελληνικό κεφάλαιο.²⁵ Στην περιοχή της Σμύρνης το ποσοστό αυτό ξεπερνούσε, την ίδια περίπου πε-

1. Η ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου την περίοδο αυτή διαπραγματεύεται σε πολλές μελέτες. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Ψυρούκη Ν., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, 1979, σσ. 85-87· Σβορώνος Ν., *Histoire de la Grèce moderne*, 1980, σσ. 25-27· Σβορώνος Ν., «Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων της βάλκανικής χερσονήσου στον 18ο αιώνα», στα *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, 1983· Frangaki E., *Greek economic development in Mediterranean with particular reference to the Italian ports, 1780-1820*, εισήγηση στο σεμινάριο ιστορίας του King's College, Ιαν. 1986· Frangaki E., *The Raya Communities of Smyrna in the 18th century*, ανάπτυξη της εισήγησης στο Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας για τη Νεοελληνική Πόλη, 1985, σσ. 35-39.

Για την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου στην Κεντρική Ευρώπη και Νότια Ρωσία, βλ. Φωκάς Σ., *Οι Έλληνες εις την ποταμοπλοΐαν του Κάτω Δουνάβω*, 1975· Papacostea-Danielopoulou C., «L'organisation de la compagnie grecque de Brassov 1777-1850», *Balkan Studies*, τομ. 14, No 2, 1973, σσ. 313-315· Karides V., «A Greek merchantile paroikia, Odessa 1774-1829», στο: Glogg R. (ed), *Balkan society in the age of Greek Independence*, 1981, σσ. 111-136· Όλγα Κατσαορδή-Heering, *Η Ελληνική Κοινότητα της Τεργέστης 1751-1830*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1984.

2. Frangaki E., *Greek economic development*, σσ. 3-4· Σβορώνος Ν., «Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας...», σ. 178· Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, 1978, σσ. 272-275.

3. Χατζηιωσήφ Χ., *Εμπορικές παροικίες...*, σ. 33· Maria Cristina Chatzioannou, «La casa commerciale Gheroussi», εισήγηση στο συνέδριο *Economies méditerranéennes équilibrées et intercommunications*, τομ. I, 1985, σσ. 296-303.

4. Το ζήτημα αυτό δεν έχει ακόμα καλυφθεί σε όλες του τις διαστάσεις από την ελληνική ιστοριογραφία, αν και υπάρχουν, τουλάχιστον για τη Μακεδονία, κάποιες μελέτες οι οποίες καλύπτουν μερικές πλευρές του. Βλ. Svolopoulos C., «Les effets de la guerre de Crimée sur la condition de Salonique: L'exportation de céréales», εισήγηση στο *Actes du Ite Congrès International des études du Sud-Est européen*, τομ. III, 1978, σσ. 461-466· Βακαλόπουλος Κ., *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, έκδοση IMXA 1980, σσ. 55-75· Βακαλόπουλος Κ., *Νεότερη ιστορία της Μακεδονίας, 1830-1912*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 156.

5. Ας μας επιτραπεί να παραπέμψουμε στη διατριβή μας: Exertzoglou H., *Greek banking in Constantinople, 1850-1881*. Ph.D. Thesis, King's College, London, 1986, σσ. 116-130.

6. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαρα-*

γωγή, σσ. 356-359· Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, 1978, σσ. 15-19, καθώς και στο παράρτημα του ίδιου βιβλίου: *Η ευρωπαϊκή μεγάλη ύφεση και η ανατολική κρίση των ετών 1875-1878*, σσ. 195-201. Επίσης Χατζηιωσήφ Χ., *Εμπορικές παροικίες...*, σ. 33, και Dertilis G., «La conjoncture économique au Levant et le comportement des capitaux de la diaspora hellénique, 1869-1873», στο *Cahiers de la Méditerranée*, 1981, σσ. 194-195. Δες επίσης Giannopoulos G., «Beyond the frontier: The Greek diaspora», στο Browning R. (ed), *The Greek world*, 1985, σσ. 294-295.

7. Για τα θέματα αυτά υπάρχει ήδη εκτενής βιβλιογραφία, την οποία δεν υπάρχει λόγος να παραθέσουμε εδώ. Ο αναγνώστης ανατρέξει στο βιβλίο του R. Owen, *The Middle East in the world economy*, 1981, σσ. 189-240.

8. Στις αρχές του 20ού αιώνα, Έλληνες επιχειρηματίες συμμετείχαν ενεργά στις περισσότερες ανώνυμες εταιρείες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ φαίνεται ότι έλεγχαν και το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου και της βιομηχανίας. Στην Αίγυπτο εμφανίζεται η ίδια ακριβώς κατάσταση. Ελληνικές επιχειρήσεις συμμετείχαν ενεργά και σε μεγάλο βαθμό έλεγχαν το εμπόριο και την κατεργασία του βαμβακιού και του καπνού, καθώς και μέρος της βιομηχανίας της χώρας. Επίσης στη Ρουμανία οι ελληνικές επιχειρήσεις εξακολούθουσαν να ελέγχουν σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα του Κάτω Δουνάβω, παρά τον ανταγωνισμό που αντιμετώπιζαν από την ανερχόμενη τάξη των Εβραίων εμπόρων και την παρακμή πολλών παλιών ελληνικών εμπορικών οίκων. Παρότι οι εξελίξεις αυτές δεν έχουν γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας, συναντά κανείς πολλές αναφορές τόσο σε σύγχρονα όσο και σε παλαιότερα έργα. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Α.Γ. Πολίτη, *L'hellenisme et l'Egypte*, 1929· Tsourkas, *Les Hellènes dans l'interieur de l'Egypte*, έκδοση IMXA, 1957· Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 313-320· Φωκάς Σ., *Οι Έλληνες εις την ποταμοπλοΐαν του Κάτω Δουνάβω*, σσ. 124-137· Panayiotopoulos A., «On the economic activities of the Anatolian Greeks», στο *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, σσ. 93-113.

9. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική...*, σσ. 16-17· Βεργόπουλος Κ., *Η ευρωπαϊκή μεγάλη ύφεση...*, σ. 199· Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, γ' έκδοση, 1985, σσ. 61-62· Μοσκόφ Κ., *Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής...*, σ. 134.

10. Δερτιλής Γ., *Το ζήτημα των τραπεζών, 1871-1873: Πολιτική και οικονομική διαμάχη στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, 1980, σσ. 16-18· του ίδιου, «La conjoncture économique au Levant...», σσ. 192-196· Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 252-254· Βεργόπουλος Κ., *Η ευρωπαϊκή μεγάλη ύφεση...*, σσ. 190-194.

11. Boura K., *The Young Turk Revolution and the Greeks of the Ottoman Empire, 1908-1912*, αδημοσίευτη M.A. Thesis, SEESS, 1976, σσ. 25-32.

12. Ο Γ. Δερτιλής σωστά επισημαίνει ότι οι ομογενείς επιχειρηματίες δεν θα πρέπει να συγχέονται με την ελλαδική αστική τάξη. Βλ. *Κοινωνικός μετασχηματισμός...*, σσ. 55-60. Ο Κ. Τσουκαλάς, παρότι δεν φαίνεται να συμεριζείται αυτή την άποψη, παρατηρεί ότι το ομογενές κεφάλαιο ήταν ασύγκριτα ισχυρότερο οικονομικά από το ελληνικό κράτος, βλ. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 339-344.

13. Ο Γ. Δερτιλής, στη μελέτη του για το *Ζήτημα των τραπεζών*, αναφέρεται εκτενώς στα επενδυτικά σχέδια του ομογενούς κεφαλαίου στην Ελλάδα, όμως υπερτονίζει, κατά τη γνώμη μας, το στοιχείο της «στροφής» των κεφαλαίων αυτών προς την Ελλάδα. Η παρανόηση αυτή απορρέει από την αποκλειστική ενασχόληση του Γ. Δ. με τις επενδύσεις αυτές, ενώ παραμελεί τις εξελίξεις στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίες, κατά τη γνώμη μας, οδήγησαν στην εκδήλωση επενδυτικού ενδιαφέροντος για την Ελλάδα.

14. Εξερτζόγλου Χ., «Τα εσωτερικά ελληνικά δάνεια, 1862-1876: Η τοποθέτησή τους στην Κωνσταντινούπολη», στα *Ιστορικά*, τεύχος 5, Δεκ. 1985, σσ. 309-312.

15. Ας μας επιτραπεί να αναφερθούμε στην αδημοσίευτη μελέτη που ετοιμάσαμε στα πλαίσια του προγράμματος του Ιστορικού Αρχείου της Εμπορικής Τράπεζας: *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Πόλη: Το κατάστημα Ζαφίρης και Ζαφειρόπουλος, 1871-1881*. Μέρος II.

16. Για τη συμμετοχή ομογενών κεφαλαίων στους ελληνικούς σιδηρόδρομους, βλ. Παπαγιαννάκης Α., *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι, 1882-1910*, 1982, σσ. 94-134.

17. Ο Κ. Τσουκαλάς θεωρεί ότι η εισροή του

ευρωπαϊκού κεφαλαίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε σαν αποτέλεσμα τη μετακίνηση των Ελλήνων προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, με σκοπό την αναζήτηση παρθένων εδαφών (*Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 305-307). Πρόκειται για υπόθεση τελείως λανθασμένη, επειδή η κατ' εξοχήν ανάπτυξη των δραστηριοτήτων των Ελλήνων, την περίοδο αυτή, εντοπίζεται γεωγραφικά στην παραλιακή ζώνη της Μικράς Ασίας. Αντίθετα, η οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων, και όχι μόνον, εμπόρων στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας δεν μπορεί να συγκριθεί με τις αντίστοιχες δραστηριότητές τους στη Δυτική Μικρά Ασία, τη Μακεδονία και την Πόλη.

18. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, τη συμμετοχή της Τραπεζής Κωνσταντινουπόλεως σε προκαταβολή προς την κυβέρνηση της Αργεντινής, η οποία ανερχόταν σε \$ 60.000. Στο ίδιο δάνειο συμμετείχε και η επίσης ελληνική Société Ottomane des Changes et Valeurs, βλ. τον απολογισμό της Τραπεζής Κωνσταντινουπόλεως για το έτος 1890-91, στο *Νεολόγο* Κωνσταντινουπόλεως, 19 Απριλίου 1891.

19. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της Κ. Γαρδίκια-Αλεξανδροπούλου, «Ο Κ. Καραπάνος και οι διαπραγματεύσεις για την προσάρτηση της Θεσσαλίας και Ηπείρου», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τομ. 26, 1983, σσ. 237-341. Στη μελέτη αυτή εξετάζεται η περίπτωση του Κ. Καραπάνου, ενός Πολίτη τραπεζίτη, ο οποίος μαζί με τον Α. Συγγρό και τον Χρηστάκη Ζωγράφο ήταν από τους πιο γνωστούς ομογενείς που αποφάσισαν να εγκατασταθούν οριστικά στην Ελλάδα.

20. Παναγιωτόπουλος Β., «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα», *Ο Πολίτης*, τεύχος 12, Σεπτ. 1977, σσ. 41-42.

21. Η εμμονή στη χρήση του όρου μεταπρατισμός στην ανάλυση του χαρακτήρα της ομογένειας δεν είναι άσχετη με τις θεωρητικές επιλογές της ελληνικής προσοδευτικής διανοήσης στη δεκαετία του 1970, όταν δηλαδή έγιναν τα πρώτα εγχειρήματα ολοκληρωμένης ιστορικής θεώρησης της ομογένειας. (Είχε βέβαια προηγηθεί η μελέτη του Ν. Ψυρούκη, η οποία όμως με τα τόσα σφάλματα, απλουστεύσεις και δογματισμούς, είναι και ήταν άνευ ιδιαιτέρου ενδιαφέροντος.) Από πολλές απόψεις, η χρήση και κατάχρηση του όρου μεταπρατισμός ήταν το άμεσο αποτέλεσμα της κυριαρχίας των θεωριών της εξάρτησης, οι οποίες είχαν βρει πρόσφορο έδαφος στις προσπάθειες ανάλυσης της ελληνικής κοινωνίας, οικονομίας και ιστορίας. Δεν είναι πρόθεση του κειμένου αυτού να ασχοληθεί με το θέμα αυτό. Είναι όμως σκόπιμο να σημειωθεί ότι η χρήση του όρου αυτού συχνά εκφράζει μια απόσταση από το ιστορικό αντικείμενο, η οποία συνήθως υποκρύπτει μια ηθική θεώρηση ή στάση, που καθόλου δεν βοηθούν στην κατανόηση του εξαιρετικά πολύπλοκου φαινομένου της ομογένειας.

22. Ο Κ. Τσουκαλάς πιστεύει ότι στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα το ελληνικό κεφάλαιο έχασε ολοκληρωτικά την αυ-

τονομία του απέναντι στον δυτικό καπιταλισμό. Οι συνέπειες αυτής της εξέλιξης ήταν η μεταφορά κεφαλαίων στην Ελλάδα και η αναζήτηση παρθένων εδαφών, βλ. *Εξάρτηση...*, σσ. 354-355. Επιπλέον, ο Κ.Τ. ισχυρίζεται ότι η απώλεια της οποιας αυτονομίας συνοδεύτηκε από την ενίσχυση της οικονομικής δύναμης της ομογένειας, συλλογισμός, κατά τη γνώμη μας, εξαιρετικά παράδοξος.

23. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του Κ. Μοσκόφ, ο οποίος θεωρεί το μεταπρατικό κεφάλαιο και τις μεταπρατικές σχέσεις ως κατ' εξοχήν υπεύθυνες για την υποταγή των περιφερειακών οικονομιών στον βιομηχανικό καπιταλισμό. Η ευθύνη αυτή προσδιορίζεται από τη μη ενασχόληση του κεφαλαίου αυτού με τη βιομηχανία, βλ. *Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης...*, σ. 133. Κάτι ανάλογο παρουσιάζει και στην ανάλυσή του για τη Θεσσαλονίκη, πόλη στην οποία κυριάρχησαν, πάντα σύμφωνα με τον Κ.Μ., οι μεταπρατικές σχέσεις, με αποτέλεσμα αντί να αναπτύξει το χώρο γύρω της να τον υποτάξει στον ευρωπαϊκό καπιταλισμό, βλ. Κ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη. Τομή μιας μεταπρατικής πόλης*, τομ. Α', β έκδοση, σσ. 91-108.

24. Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός...*, σσ. 61, 74, 77, 80. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 259-266.

25. Issawi Ch., *The Economic History of Turkey 1800-1914*, 1980, σ. 262.

26. Panayiotopoulos A., *On the economic activities of the Anatolian Greeks*, σ. 127.

27. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Société Ottomane des Changes et Valeurs, η οποία, από τα τέλη της δεκαετίας του 1880, έδειξε ενδιαφέρον για τη χρηματοδότηση και ίδρυση βιομηχανικών καταστημάτων. Αναφέρουμε για παράδειγμα τη συμμετοχή της στη μεγάλη κλωστοϋφαντουργική μονάδα της Πόλης στο Γεντί Κουλέ. Βλ. τον απολογισμό της τράπεζας για το έτος 1893-94 στο *Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople*, τεύχος 486, 21 Απριλίου 1894.

28. Τσοκόπουλος Β., *Προσπάθεια λειτουργίας μιας τράπεζας επιχειρήσεων*, 1985, σσ. 11-19. Πρόκειται για αδημοσίευτη μελέτη η οποία αφορά τη λειτουργία της Τραπεζής Βιομηχανικής Πίστεως στο διάστημα 1877-1906. Επίσης Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, ΙΑΕΤΕ, 1986, σσ. 303-320.

